

Secundaire literatuur

Gerzymisch-Arbogast, Heidrun. 1994. *Übersetzungswissenschaftliches Propädeutikum*. Tübingen/Basel [p. 75–85: overzicht secundaire realia-literatuur (Koller, Levý, Newmark, Reiß, Snell-Hornby, Vermeer e.a.)].
Newmark, Peter. 1988. 'Translation and Culture', in: id., *A Textbook of Translation*. New York: Prentice Hall, 94–103.

¶ Dit opstel is de bewerkte en geactualiseerde versie van het gelijknamige artikel in het tijdschrift *Filter* (4:4, 1997, 42–48). Het kwam tot stand in de tijd dat Diederik Grit doceerde aan de vertalersopleiding van de Hogeschool Maastricht.

JAVIER FRANCO AIXELÁ

Cultuurspecifieke elementen in vertalingen

Vertaling *Annemijn van Bruchem en Hilda Kruihof*

Het eerste probleem waar we ons voor gesteld zien bij het onderzoek naar de culturele aspecten van het vertalen is wel het bedenken van een geschikt analytisch instrument, een concept van het begrip cultuurspecifiek element (CSE) dat ons in staat stelt om het culturele aspect van vertalen te onderscheiden van bijvoorbeeld het linguïstische of pragmatische aspect. Het grootste probleem bij het bepalen van een definitie schuilt vanzelfsprekend in het feit dat alles aan een taal cultuurgebonden is, om te beginnen de taal zelf.

Over het algemeen worden die elementen als cultuurspecifiek beschouwd die behoren tot de meest arbitraire gebieden van elk linguïstisch systeem en daarom bij het vertalen in een andere taal problemen zullen opleveren, zoals namen van lokale instituties, straten, historische figuren, plaatsen, personen, tijdschriften, kunstwerken, enz. (zie Newmark 1981: 70–83). Maar omdat er ook voortdurend elementen in teksten voorkomen die niet meer dan gemiddeld arbitrair lijken te zijn en waarvan de status als vertaalprobleem alleen verklaard kan worden door het bestaan van een cultuurkloof, wordt de vertaalonderzoeker gedwongen om zijn blik te verbreden.

Wanneer auteurs het hebben over 'culturele verwijzingen', 'socioculturele termen' en ga zo maar door, vermijden ze over het algemeen hiervan een definitie te geven en beroepen ze zich op een soort collectieve intuïtie over de betekenis van die termen. Er lijken zich twee problemen voor te doen bij deze redenering: ze is extreem willekeurig en, wat belangrijker is, ze is statisch, net als het traditionele idee dat sommige elementen altijd cultuurspecifiek zijn, ongeacht het betreffende cultuurpaar of de tekstuele functie van het bestudeerde element in de bron- of doelttekst.

Als we in de vertaalwetenschap tot nu toe ook maar iets geleerd hebben over vertalen en interculturele verhoudingen dan is het wel dat deze dynamisch zijn. Na verloop van tijd treden er altijd veranderingen op in de verhouding tussen twee elementen. Wanneer we dus in de vertaalwetenschap een bruikbare definitie van een vertaalprobleem willen opstellen en ervan uitgaan dat alleen daadwerkelijk bestaande vertalingen bestudeerd kunnen worden, moeten deze vertalingen de criteria leveren voor de oplossing van het probleem.

Een CSE in een vertaling staat niet op zichzelf maar is het resultaat van het conflict dat ontstaat door elke linguïstisch gerepresenteerde verwijzing in de brontekst die, wanneer deze in de doelttekst overgezet wordt, een vertaalprobleem oplevert omdat het element óf niet bestaat in de doelcultuur óf daarin een andere waarde heeft (bv. om ideologische redenen, door verschil in gebruiksmogelijkheden, of frequentie).

Laten we eens naar een voorbeeld kijken. Frank en Bödecker (1991: 50–51) bespreken de eerste regel van *The Waste Land*: 'April is the cruellest month [...]'. In de Engelse traditie, zo wordt ons verteld, past april in het vakje poëtische maand en wordt deze

maand geassocieerd met bloemen en lente. In Duitsland (en Spanje) heeft de maand mei deze functie. De cultuurkloof zou nog groter zijn (en andere implicaties hebben) wanneer er in een taal vertaald zou worden van een land waar in april verwoestende orkanen woeden.

Op deze manier ontstaat dus een talenpaarspecifiek cultuurprobleem tijdens het vertalen, een CSE waarop vertalers op de een of andere manier moeten reageren. Ze moeten, bewust of onbewust, een keuze maken en zullen daarbij (of ze zich er nu aan houden of niet; zie Even-Zohar 1990: 209) de vertaalnormen (genreconventies, intertekstualiteit, geloofwaardigheid, interferentie) als uitgangspunt nemen die opdrachtgevers, critici en/of lezers aan hen opleggen.

Er speelt nog een ander aspect. Het cultuurspecifieke element bevindt zich in een concrete tekstuele situatie. April kan ook een neutrale verwijzing zijn naar bijvoorbeeld de verjaardag van een personage en vormt dan in principe geen CSE bij vertaling uit het Engels in het Spaans, maar wel weer bij vertaling uit het Engels in een taal met een andere tijdrekening.

In het licht van dit voorbeeld doen we er goed aan om een poging te wagen tot een definitie van cultuurspecifieke elementen te komen waarbij rekening wordt gehouden met deze dubbele spanning waaraan elke vertaling onderhevig is: die tekstueel manifeste elementen waarvan de functie en connotaties in de brontekst een vertaalprobleem met zich meebrengen bij overzetting naar een doelttekst omdat het element waarnaar verwezen wordt of niet bestaat of een afwijkende intertekstuele status heeft in het cultuursysteem van de lezers van de doelttekst.

Met deze definitie kan elk linguïstisch element een CSE zijn, niet omwille van het element zelf, maar om de functie ervan in de tekst zoals die wordt opgevat in de ontvangende cultuur, dat wil zeggen voor zover dit een probleem van ideologische of culturele onduidelijkheid of aanvaardbaarheid oplevert voor de gemiddelde lezer en voor elke actor met macht in de doelcultuur. De flexibiliteit die dit met zich meebrengt, is niet alleen onvermijdelijk maar zelfs wenselijk wanneer we het begrip CSE willen openhouden voor verdere interculturele ontwikkeling tussen taalgemeenschappen. Een derde aspect van een CSE is zodoende het verloop van de tijd en de vanzelfsprekende mogelijkheid dat objecten, gewoontes of waarden die eerst eigen waren aan één taalgemeenschap uiteindelijk door andere taalgemeenschappen overgenomen worden.

Als het aan de andere kant echter waar is dat een CSE alleen in zijn tekstuele manifestatie een CSE is, en alleen maar vanuit het gezichtspunt van wie de boodschap ontvangt, dan is het ook waar dat de meeste linguïstische elementen die in een concrete tekst een CSE lijken te zijn dat ook daadwerkelijk zijn omdat de culturele differentiatie tussen twee gegeven volken meestal synchronisch stabiel is, ongeacht de tekstuele positie van het CSE. Door dit gegeven zijn vertaalonderzoekers in staat om a priori een logische indeling van cultuurspecifieke elementen te maken en kunnen ook wij de meeste standaardsituaties waarin deze elementen voorkomen vaststellen en bespreken.

Vanuit het oogpunt van de vertaler zijn zodoende twee algemene categorieën van elkaar te onderscheiden: eigennamen en idioom (bij gebrek aan een betere term om alles mee aan te duiden uit de wereld van objecten, instituties, gewoontes en opvat-

tingen wat eigen is aan een bepaalde cultuur en niet binnen de categorie van eigennamen thuishoort). Vanuit de optiek van de huidige vertaalpraktijk lijkt voor de meeste eigennamen het fundamentele principe te gelden dat ze in een bijna vast patroon worden aangepast aan geldende vertaalnormen – wat niet wil zeggen dat elke eigennaam altijd aan dezelfde vertaalstrategie onderworpen wordt, ongeacht de context en/of de gemiddelde lezer. Dat dit absoluut geen ahistorisch feit betreft, blijkt wel uit de verhitte discussies die aan het begin van de twintigste eeuw in Spanje gevoerd werden over de manier waarop bijvoorbeeld Engelse voornamen vertaald dienden te worden (zie Peres 1980). Hoe men om moest gaan met dit soort eigennamen bleef tot na de jaren vijftig een onuitgemaakte zaak, zoals wel blijkt uit de aarzelingen die secundaire genres zoals kinderliteratuur nog steeds beheersen.

In navolging van Theo Hermans, onderscheiden we twee subcategorieën eigennamen: conventionele en sprekende namen. Conventionele eigennamen zijn eigennamen die vallen onder wat wij collectief ervaren als 'betekenisloze' eigennamen, los van de mogelijke tekstuele of intertekstuele verwijzingen die auteurs, helaas voor de vertaler, meestal tot stand brengen. Sprekende eigennamen zijn 'die literaire namen die op de een of andere wijze "gemotiveerd" zijn; ze variëren van subtiel "suggestieve" tot duidelijk "expressieve" namen en bijnamen en omvatten ook die fictieve en niet-fictieve namen waaromheen zich bepaalde netwerken van historische of culturele associaties hebben gevormd binnen de context van een bepaalde cultuur'. In het geval van conventionele namen neigt men tegenwoordig in primaire genres naar herhalen of transcriberen, behalve wanneer er een gecanoniseerde, traditionele vertaling van bestaat (belangrijke toponiemen, historische fictieve of niet-fictieve namen zoals heiligen en koningen e.d.). Sprekende namen hebben een veel grotere mate van onbepaaldheid, maar het lijkt erop dat componenten van deze namen meestal linguïstisch (denotatief of niet-cultureel) vertaald worden, wat nog toeneemt met de mate van expressiviteit.

Cultuurspecifieke elementen die geen eigennamen zijn, maken de zaken ingewikkelder, zodat er meer gewicht komt te liggen op de supratekstuele, tekstuele of intertekstuele factoren en ook op de aard van het CSE zelf.

Cultuurspecifieke elementen en mogelijke vormen van manipulatie

Om redenen van methodologische doeltreffendheid lijkt het me handig om alle mogelijke strategieën die bij de vertaling van een CSE kunnen worden toegepast in groepen onder te verdelen. Deze indeling houdt ook rekening met de graad van interculturele manipulatie. Zo ontstaat een kader dat ons in staat stelt om snel de algemene tendens in een vertaling vast te stellen met betrekking tot de eerder genoemde dubbele spanning (te weten het feit dat een vertaling een representatie is van een al bestaande tekst én een zelfstandige tekst), wat misschien wel de belangrijkste preliminaire keuze is wanneer we erachter willen komen welke opvatting van vertalen in een tekst is toegepast.

Net als bij elke andere bewuste categorisering van de werkelijkheid, staat ook bij mijn indeling het methodologische nut voorop en niet een objectieve beschrijving

van vermeende, al bestaande klassen. Er zullen ongetwijfeld randgevallen voorkomen waarbij sprake is van onduidelijkheid of overlapping, maar die zullen als zodanig aangemerkt worden. Zijn er echter te veel van dit soort gevallen, dan zal dat afbreuk doen aan de geldigheid van het hier beschreven spectrum van vertaalstrategieën.

Deze vertaalprocedures kunnen ook gecombineerd worden – wat in werkelijkheid ook vaak gebeurt – en het is niet ondenkbaar dat een vertaler in dezelfde doeltekst verschillende strategieën gebruikt om identieke potentiële cultuurspecifieke elementen over te zetten (zie Holmes 1988). Enerzijds zijn er veel tekstuele factoren die een doorslaggevend invloed kunnen hebben op een uiteindelijk gekozen oplossing, anderzijds gaat het in het onderzoek juist om de patronen in de gekozen oplossingen. Uitzonderingen worden gebruikt om de indeling aan te passen, maar het belang ervan zal moeten worden beoordeeld aan de hand van hun tekstuele functie en de vraag hoe vaak ze in de verschillende doelteksten voorkomen (zie Delabastita 1989: 26).

Ik zal proberen de verschillende categorieën toe te lichten en voorbeelden te geven uit daadwerkelijk bestaande Spaanse vertalingen van Engelse teksten, met name uit de drie vertalingen van Dashiell Hammetts *The Maltese Falcon*. Ik zal eerst het Engelse origineel citeren, daarna de Spaanse vertalingen.

De indeling, die loopt van een kleine naar een grote mate van interculturele manipulatie, is in twee hoofdgroepen onderverdeeld: handhaving tegenover vervanging, al naar gelang (een) oorspronkelijke verwijzing(en) wordt behouden of vervangen door (een) dichter bij de ontvangende cultuur gelegen element(en).

Handhaving

1 Herhaling

De vertalers behouden zoveel ze kunnen van de oorspronkelijke verwijzing. Het duidelijkste voorbeeld is de behandeling van het overgrote deel van de toponiemen (Seattle > Seattle). Paradoxaal genoeg verhoogt deze ‘respectvolle’ strategie in veel gevallen het exotische of archaische karakter van het cse, dat vanwege zijn linguïstische vorm en culturele afstand door de lezer van de doeltekst sterker als een vreemd element wordt ervaren (zie Holmes 1988).

2 Orthografische aanpassing

Deze strategie omvat procedures als transcriptie en transliteratie, en wordt hoofdzakelijk gebruikt wanneer de oorspronkelijke verwijzing in een ander schrift is geschreven dan in de doelcultuur gebruikt wordt. Bij vertalingen uit het Engels in het Spaans was dit tot aan de jaren vijftig een veelgebruikte strategie, terwijl tegenwoordig maximaal respect voor de originele Engelse vormen de norm is, wanneer tenminste niet de al bestaande Spaanse verwijzingen gebruikt worden. Tegenwoordig wordt deze strategie bijna uitsluitend gebruikt om verwijzingen uit culturen van derden in de tekst te integreren (zoals Russische namen in Engelse teksten, enz.) en voor het overzetten van Spaanse woorden die in Engelse teksten ‘verkeerd gespeld worden’.

3 Linguïstische (niet-culturele) vertaling

Vaak kiest een vertaler ervoor – gesteund door bestaande vertalingen in het intertekstuele corpus van de doeltaal, of de linguïstische transparantie van een cse (zie Newmark 1981: 26) – een verwijzing te gebruiken die denotatief zeer dicht bij het origineel ligt maar begrijpelijker is doordat de verschafte doeltaalversie nog steeds herkenbaar is als element uit het culturele systeem van de brontekst.

De meest voorkomende voorbeelden van deze strategie zijn maat- en geldeenheden (dollars > *dólares*). Objecten en instituties die vreemd zijn aan de doelcultuur maar toch begrepen worden omdat ze analoog of zelfs homoloog zijn aan de oorspronkelijke verwijzing vallen ook onder deze categorie (Grand Jury > *gran jurado*).

4 Extratekstuele toelichting

De vertaler hanteert een van de bovengenoemde strategieën maar vindt het wel nodig om uitleg te geven over de betekenis of de implicaties van het cse. Tegelijkertijd lijkt het hem niet legitiem om deze verklarende uitleg in de lopende tekst neer te zetten. Hij besluit dan om de toelichting van de gewone tekst te onderscheiden door bijvoorbeeld gebruik te maken van voetnoten, eindnoten, een verklarende woordenlijst, haakjes waarbinnen de vertaling of toelichting geplaatst wordt of door de tekst te cursiveren.

Deze procedure wordt veelvuldig toegepast bij citaten in talen van derden; in Spanje is het bovendien gebruikelijk om ‘onvertaalbaar’ geachte woordspelingen extratekstueel toe te lichten en weetjes toe te voegen over bekende personen.

5 Intratekstuele toelichting

De situatie is hetzelfde als in het bovengenoemde geval maar de vertalers vinden dat ze de toelichting kunnen of zelfs moeten plaatsen in de lopende tekst, zodat de toevoeging niet opvalt en de lezers niet stoort (St. Mark > *Hotel St. Mark*).

Deze strategie biedt uitkomst wanneer de behoefte bestaat dubbelzinnigheden op te lossen – wat overigens een van de meest voorkomende kenmerken van het vertalen is – en gezocht wordt naar varianten van de originele verwijzing. Ik heb het hier over de strategie van explicitering, het expliciet maken van iets wat in de brontekst maar deels onthuld wordt – bijvoorbeeld het toevoegen van achternamen bij personages die alleen bij hun voornaam worden genoemd – of waar de verwijzing door een voornaamwoord vervangen is.

Vervanging

1 Synonymie

Deze strategie is meestal gebaseerd op stilistische overwegingen die ook voorkomen bij het verschijnsel iteratie dat ik in de volgende sectie zal bespreken. De vertaler neemt zijn toevlucht tot een synoniem of een verwijzing die parallel loopt aan de originele verwijzing om te voorkomen dat het cse herhaald wordt. Zo wordt de achternaam van het personage Spade in de vertaling van *The Maltese Falcon* van Casas Gan-

cedo uit 1933 in de meeste gevallen herhaald, maar in sommige gevallen wordt de naam ook weggelaten of vervangen door de volgende twee verwijzingen: 'Samuel', zijn voornaam, of 'El mefistofélico rubio' (de blonde Mefisto). In dezelfde vertaling zien we dat de vertaler 'Bacardi' niet herhaalt maar schrijft: 'Acababa de tomar su tercera libación del sabroso aguardiente de caña' [hij had net zijn derde glas van het heerlijke drankje van suikerriet achterovergeslagen] en de derde verwijzing vervangt door het eenvoudige 'ron' [rum].

2 Beperkte universalisering

De vertalers vinden dat het cse in principe te onduidelijk is voor hun lezers of dat er een andere mogelijke verwijzing bestaat waar hun lezers meer bekend mee zijn. Meestal om redenen van geloofwaardigheid, zoeken ze een andere, meer algemene, cultuurspecifieke verwijzing die ook tot de broncultuur behoort, maar waar de doelgroep wel bekend mee is (five grand > *cinco mil dólares* [vijfduizend dollar]; an American football > *un balón de rugby* [een rugbybal]).

3 Absolute universalisering

De situatie ligt hetzelfde als bij de vorige strategie, maar de vertalers slagen er niet in om met een bekender cse op de proppen te komen of ze verwijderen überhaupt liever alle vreemde connotaties. Dit kan door voor een neutraal element te kiezen (corned beef > *lonchas de jamón* [plakken ham]; a chesterfield > *un sofá* [een bank]).

4 Naturalisering

De vertaler besluit om het cse op te nemen in het intertekstuele corpus dat door de doeltaalcultuur als specifiek wordt ervaren. Deze strategie wordt nog maar zelden gebruikt, zelfs binnen het genre van vertaalde kinder- en jeugdliteratuur dat hierop een uitzondering vormt, neemt het gebruik ervan af (dollar > *duro* [een munteenheid die in Spanje nog bekend is]).

5 Weglating

De vertalers vinden het cse om ideologische of stilistische redenen niet acceptabel of ze vinden dat de functie die het cse in de tekst inneemt niet opweegt tegen de inspanning die de doelttekstlezers zouden moeten leveren. Een reden kan ook zijn dat de vertalers het cse zo obscuur vinden dat er iets toegevoegd zou moeten worden, maar dat ze die strategie niet willen of mogen toepassen en om die reden het hele element verwijderen (dark Cadillac sedan > *Cadillac oscuro* [donkere cadillac]; Casper Gutman, Esquire > *Casper Gutman*).

Deze strategie wordt in werkelijkheid veel vaker toegepast dan normatieve vertaalwetenschappers willen toegeven, zoals ik zal aantonen in de laatste sectie van mijn artikel.

6 Autonome schepping

Dit is een zeer weinig gebruikte strategie die inhoudt dat vertalers of, wat meer gebruikelijk is, opdrachtgevers besluiten om een bepaald cse dat niet in de brontekst

voorkomt in de vertaling toe te voegen omdat het interessant is voor de lezers. Ik vond een mooi voorbeeld in de teksten die ik heb bestudeerd voor dit artikel. In het Engelse origineel, *The Maltese Falcon*, staat de volgende zin: "Shall we stand here and shed tears and call each other names? Or shall we", he paused and his smile was a cherub's – "go to Constantinople?" De vertaling leest: '¿Que nos quedemos aquí derramando lágrimas como Magdalenas o que vayamos a Constantinopla en busca del verdadero halcón del rey de España' (Zullen we hier staan huilen als Maria Magdalena of zullen we naar Constantinopel gaan om de echte valk van de koning te zoeken?). Deze vertaling rechtvaardigt meteen ook de titel van het boek in het Spaans, *El halcón del rey de España* (De valk van de koning van Spanje).

Er bestaan nog andere vertaalstrategieën, zoals compensatie (weglating + autonome creatie: ergens anders in de tekst iets toevoegen wat een soortgelijk effect heeft als het oorspronkelijke, verwijderde element), verplaatsing (dezelfde verwijzing ergens anders in de doelttekst plaatsen) of afzwakking (een element vervangen door iets wat, om ideologische redenen, beter bij de beoogde lezers of binnen het literaire systeem van de doelcultuur past). Afzwakking wordt vaak gebruikt bij het vertalen van slang in het Spaans en in veel landen is deze strategie ook terug te vinden bij het vertalen van teksten uit secundaire genres zoals kinder- en jeugdliteratuur (zie Ben-Ari 1992). Van alle strategieën die ik niet heb opgenomen in mijn classificatiesysteem lijkt afzwakking me daarom de meest veelbelovende. Hoe het ook zij, of het vanuit methodologisch oogpunt nut heeft om deze strategieën op te nemen in het spectrum zal bepaald moeten worden aan de hand van verder onderzoek naar daadwerkelijk bestaande vertalingen.

Variabelen ter verklaring

De redenen waarom vertalers zich in bepaalde situaties genoodzaakt voelen voor een van de bovengenoemde vertaalstrategieën te kiezen kunnen zeer complex zijn. In dit gedeelte wordt geprobeerd een reeks supratekstuele, tekstuele, intratekstuele en 'inherente' variabelen vast te stellen die de keuzes van vertalers kunnen helpen verklaren. De lijst is zeer voorlopig, minder belangrijke punten kunnen vervallen en belangrijke kunnen nog worden toegevoegd. De doeltteksten zullen het uitmaken.

Supratekstuele parameter

Mate van linguïstische normativiteit

Bestaat er een gezaghebbende groepering of instantie die zich toelegt op het behoud van linguïstische of stilistische conventies in de doeltaal (zoals een nationale academie voor taal en letteren)? Het antwoord op deze vraag zal ons iets zeggen over de houding ten opzichte van interferentie of conventies als de natuurlijke weergave van dialogen.